

Course: History of the Eastern and Western philosophy

Lecture 6: Development of XVII century science and changes in problems the philosophical thought of that era

Lecturer: Dr. Gulnoz Ruzmatova

XVII asr fani taraqqiyoti va falsafa muammolarida bo'lgan o'zgarishlar

Paskal, Gassendi, Lokk, Leybnits

Reja:

- Blez Paskalning matematika va fizika sohasidagi kashfiyotlari.
- Pyer Gassendining atomistik materializmi.
- Jon Lokkning empiristik gnoseologiyasi.
- Gotfrid Leybnitsning ratsionalistik gnoseologiyasi.

Tayanch soʻz va iboralar:

Bilish metodlari, atomistik materializm, empirizm, birlamchi va ikkilamchi sifatlar, monadologiya.

Darsning maqsadi:

XVII asr fan taraqqiyotiga oid ta'limotlar haqida atroflicha va chuqur bilimga ega bo'lish; fan falsafasi bilan boshqa ta'limotlarni qiyosiy tahlil qilish; mazkur falsafasi bo'yicha talabalarning bilimini kengaytirish; falsafiy manbani tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish.

↳ Mutafakkir qaysi sohaga qo‘l urmasin, har yerda o‘zining yorqin izini qoldiradi. 10 yoshga to‘lganida “Tovushlar haqida traktat” yozadi, 12 yoshida “matematik o‘yinlari”da qayta Evklid geometriyasini kashf qiladi. 32-teoremagacha etib borib, “Evklid asoslari”ni o‘rganishga ijozat oladi, ularni ijodiy rivojlantiradi. 13 yoshida Blez ruhoniy M.Myersenning uy “matematik akademiya”siga a‘zo bo‘ladi. Bu akademiya Dekart, Roberval, Dezarg va Paskalning otasi ham a‘zo bo‘lganlar. Bu “maktab”da Paskal “loyihaviy (proektiv) geometriya”ga asos soladi. Bu Dekartning “analitik geometriya”sidan farq qilar edi.

Blez Paskal

1623-1662

1646 yilda gidrostatika sohasida, vakuum ustida tajribalar o'tkazadi. "Tabiat bo'shliqdan qo'rqadi" degan sxolastik fikr uning yorqin tajribalaridan so'ng inkor qilinadi. "Torichelli bo'shlig'i" ustida olib borilgan tajribalar muvaffaqiyatli yakun topadi. U mashhur "Paskal qonunini" kashf qiladi. Bu gidrostatikaning asoslanishi edi.

Blez Paskal

1623-1662

✂ Paskal tafakkurning “mutlaq buyukligini”, shu bilan birga “nisbatan zaifligini” tan oladi. Bu zaiflik hissiyot orqali, qalb orqali, muhabbat orqali mo‘tadillashadi, zero, Paskalda “haqiqatga mehr-muhabbat orqali ham erishish mumkin”. Mutafakkir hech bir bilish qobiliyatini mutlaqlashtirmaydi. Lekin har bir soha o‘z chegaralarini o‘zi belgilaydi, qo‘llash sohalarini aniqlaydi.

Blez Paskal

1623-1662

⌘ Haqiqatni “isbolash ilmi” unda “ishontirish san’ati” bilan to‘ldiriladi, yoxud biluvchi inson “mavhum gnoseologik subyekt” emas, Spinozaning “ma’naviy avtomat”i emas, balki tirik, muayyan insondir, “ekzistensial subyekt”dir. U “haqiqat”ni boshidan o‘tkazadi, uni yaxshi ko‘radi yoki undan nafratlanadi, uni iroda kuchi va “qalbi” bilan qabul qiladi yoki inkor qiladi. “Qalbning esa o‘zining qonun-qoidalari bor, uni tafakkur bilmaydi”.

Blez Paskal

1623-1662

↳ Insonni “qalbiga kirish uchun” “ishontirish san’ati” zarur yoki “agreman san’ati” (“yoqimli bo‘lish”) ham kerak. Bu “isbot qilish ilmiga” nisbatan juda nozik va murakkab, “bag‘oyat go‘zal” masaladir. “Ishontirish san’ati” – bu o‘ziga xos “bilish psixologiyasidir”, uning subyekti ekzistensial shaxs bo‘ladi.

Blez Paskal

1623-1662

↳ Gassendi o'zining falsafiy qarashlarida qadimgi Yunoniston falsafasiga, ayniqsa, Demokrit va Epikurning atomistik ta'limotiga suyanadi va uni rivojlantiradi. Lekin Gassendi Epikurning qarashlarini bayon qilish bilan birga har qadamda ilohiyotchilik ruhidagi chekinishga yuz o'girardi. Masalan, u Epikurning narsa va hodisalarning tabiiy kelib chiqish haqidagi ta'limotini bayon qilib, dunyo ilohiy Yaratish natijasidir, deydi. U hech narsadan hech narsa paydo bo'lmaydi, degan qoidani inkor qilib, xudo dunyoni yo'qdan Yaratgan, deydi. U Epikurning jonning moddiyligi va o'lishi haqidagi fikriga qarshi chiqib, tanasiz va o'lmaydigan jon mavjud, deydi. Lekin Gassendining bu ilohiyotchilik qarashlari uning falsafiy materializmni himoya qiduvchi fikrlari bilan qorishib ketgandi. Gassendining ilohiyotchilik ruhidagi cheklanishlarining sababi va maqsadini to'g'ri tushungan Didro: "Bechora Gassendi jafokash tojini kiyishdan saqlanmoq uchun Epikurga xristianlik kulohini kiydirishga majbur bo'lgan edi", - deb yozadi.

Pyer Gassendi

1592-1655

⌘ Gassendi o‘zining falsafiy qarashlarida qadimgi Yunoniston falsafasiga, ayniqsa, Demokrit va Epikurning atomistik ta’limotiga suyanadi va uni rivojlantiradi. U Epikurning jonning moddiyligi va o‘lishi haqidagi fikriga qarshi chiqib, tanasiz va o‘lmaydigan jon mavjud, deydi. Lekin Gassendining bu ilohiyotchilik qarashlari uning falsafiy materializmni himoya qiduvchi fikrlari bilan qorishib ketgandi.

Pyer Gassendi

1592-1655

⌘ Bo'shliq harakat ta'siriga bo'ysunmaydi, o'zi ham harakat qilmaydi. Jon esa harakat ta'sirida ham bo'ladi, o'zi ham harakat qiladi. Bu narsa uning tanaga ega ekanini isbot qiladi. Jon sezish qobiliyatiga ega. Gassendi ta'limoticha, hamma sezgilar, aqliy jarayonlar jon atomlarining harakatidan kelib chiqadi. Jon atomlari tananing hamma qismida mavjuddir. Tananing o'lishi bilan jon ham o'ladi.

Pyer Gassendi

1592-1655

☞ Lokkda sxolastik falsafaga tanqidiy munosabat va tabiiy fanlarga, ayniqsa, tibbiyot va kimyoga qiziqish juda yerta paydo bo'ldi. Lokk o'z oldiga intellektual “tozalash”ni amalga oshirish, ya'ni bilishni tanqidiy tekshirishni maqsad qilib qo'ydi. U aynan axloqiy va diniy muammolarga doir tuganmas bahslar uni qo'llanuvchi tushunchalarning ko'pchiligi umidsiz darajada noaniq va noto'g'ri emasmi, degan savolni berishga majbur qilganini tan oladi. Lokk faylasuflar ham, tabiat hodisalarini tadqiq qiluvchi olimlar singari, tajriba yordamida qadam baqadam olg'a yurishlari kerak, deb hisoblaydi. “Buyuk” muammolarni ko'rib chiqishga o'tishdan oldin, o'z vositalarimiz, ya'ni o'z tushunchalarimizni o'rganib chiqishimiz kerak. Shuning uchun Lokk bilishni tanqid qilish va tilni tahlildan o'tkazishdan boshlaydi. Ammo “vositalar”ga bo'lgan qiziqish uning aniq muammolar bilan shug'ullanishiga ham halaqit bermaydi. Lokk pedagogika va siyosiy nazariyaning klassiklaridan biri hisoblanadi.

Jon Lokk

1632-1704

☞Lokk narsa-hodisalarning sezgi a'zolariga ta'siri haqida fikr yuritar ekan, narsalarning sifatini ham birlamchi va ikkilamchi sifatlarga bo'ladi. Zichlik, uzunlik, harakat kabilar birlamchi sifatlar bo'lib, narsalarning o'ziga xosdir. Rang, ta'm, ovoz kabilar ikkilamchi sifat bo'lib, narsalarning o'ziga xosdek bo'lib ko'rinsa-da, aslida ularda bo'lmaydi: ularda sezgi uyg'otish qobiliyati bor, xolos.

Jon Lokk

1632-1704

Lokk: bilish turlari*

<i>Bilish turlari</i>	<i>Aniq bo‘lgan bilish obyektlari</i>
Intuitiv: aniq va yaqqol qabul qilish ikki g‘oyani bir-biriga mos kelishi yoki mos kelmasligi	Xuddi shunday biz o‘z mavjudligimizni bilamiz.
Namoyon qiladigan bilim: aql orqali isbotlash	Matematika; Xudo mavjudligi
Hissiy yoki tuyg‘u orqali	Tashqi narsalarning mavjudligi

*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G‘arb falsafasi tarixi. Darslik. – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 187.

☞ Jon Lokk o‘z qarashlarida tabiiy huquq, ijtimoiy shartnoma, xalq suvereniteti, shaxsning ajralmas erkinliklari, hokimiyatlar muvozanati, zolim hukmdorga qarshi qo‘zg‘olonning qonuniyligi va boshqa g‘oyalarni rivojlantirdi. Lokkning fikriga ko‘ra, davlat vujudga kelgunicha kishilar tabiiy holatda bo‘lishgan. Bu paytda “barchaning barchaga qarshi urushi” bo‘lmagan Individlar o‘z mulklarini tasarruf etishda va shaxsiyatlarini amalga oshirishda hech kimdan ruxsat so‘rasmagan va hech kimga bog‘liq bo‘lishmagan. Bu holda tenglik hukmronlik qilgan, “unda har qanday hokimiyat va har qanday huquq o‘zaro bo‘lgan hamda hech kim boshqadan ko‘p narsaga ega bo‘lgan.

Jon Lokk

1632-1704

⌘ Davlatning o‘zi kabi, har qanday qonun ham ko‘pchilik xohish-irodasi va qaroriga ko‘ra o‘rnatiladi. Ko‘pchilik bilan birga bitta hokimiyatga bo‘ysunuvchi yagona siyosiy organizm tashkil qilishga rozi bo‘lgan har bir kishi o‘ziga “ko‘pchilikning qaroriga bo‘ysunish” majburiyatni oladi. Bu fikrlar Lokk qarashlarini liberal-demokratik ta’limot deb tavsiflashga asos bo‘ladi.

Jon Lokk

1632-1704

Lokk: ijtimoiy qonunlar*

<i>Qonun turlari</i>	<i>Harakatlarni muayyan qonunlar orqali baholanishi</i>
Ilohiy qonunlar	Buzilishi: gunoh Ijro etilishi: zaruriy yoki burchiy
Fuqaroviy qonunlar	Buzilishi: jinoyat Ijro etilishi: “gunohsiz”
Umum qabul qilingan fikriy qonunlari	Buzilishi: qusur Ijro etilishi: ezgulik

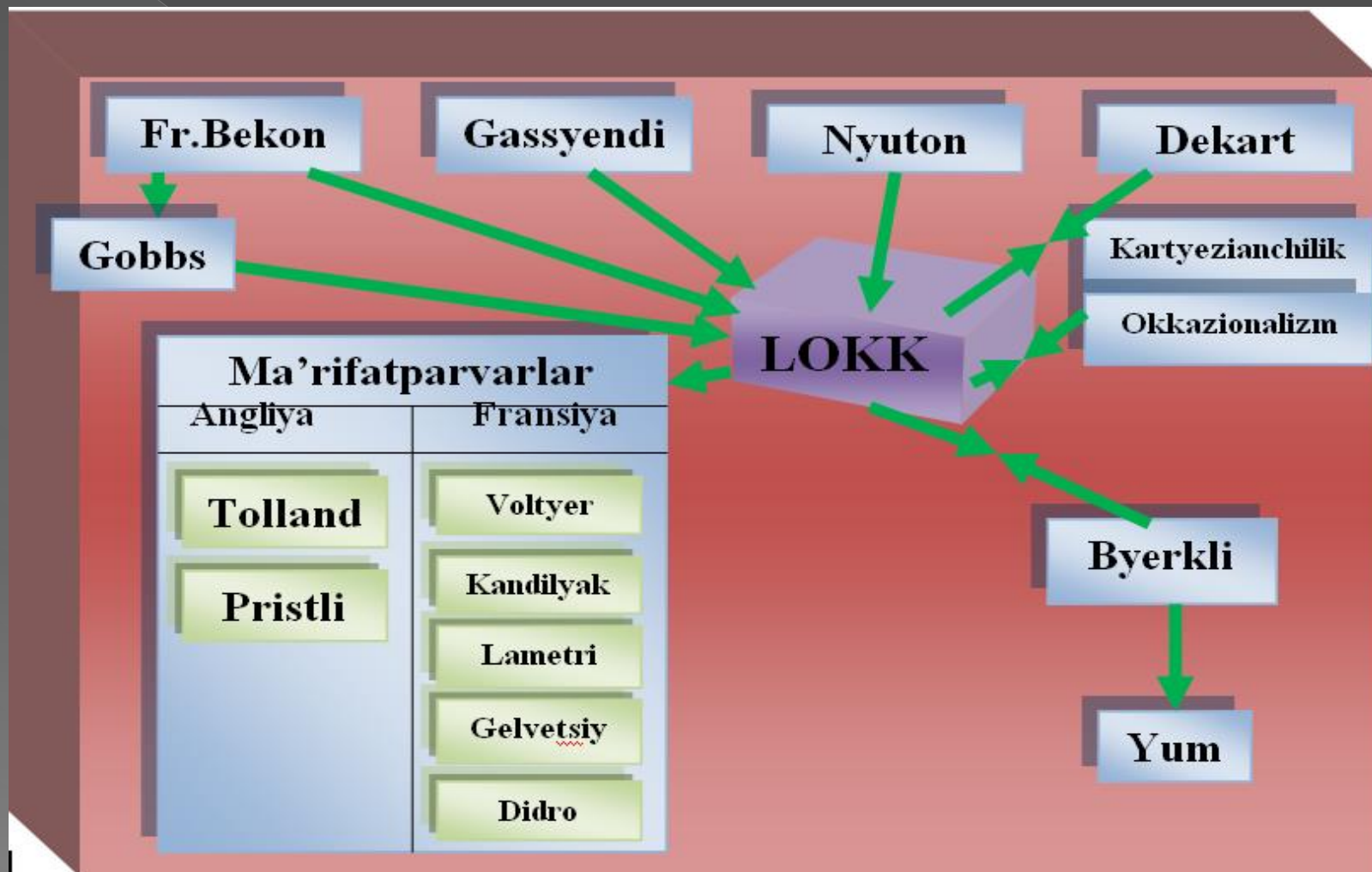
*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G‘arb falsafasi tarixi. Darslik.
–Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 186.

↳ Lokk mehnat bilan mulkka egalik qilish huquqi o'rtasidagi aloqa haqidagi ta'limotni rivojlantirdi. Tabiiy holatda, jamiyat yuzaga kelgunga qadar, individ o'z atrofidagi hamma narsadan foydalanishi mumkin bo'lgan. Biroq, individ tabiiy obyekt bilan ishlaganida, masalan, yog'ochdan qayiq yasash bilan shug'ullanganida, u bu obyektga o'zidan nimanidir sarflaydi. Individda o'zining mulkiga aylangan bu obyektga nisbatan manfaat paydo bo'ladi. Individlar bitim tuzish orqali tabiiy holatdan ijtimoiy holatga o'tganlarida, jamiyat bu xususiy mulkni himoya qilishi kerakligi o'z-o'zidan nazarda tutiladi.

Jon Lokk

1632-1704

Lokk falsafasining ildizlari va ta'siri*

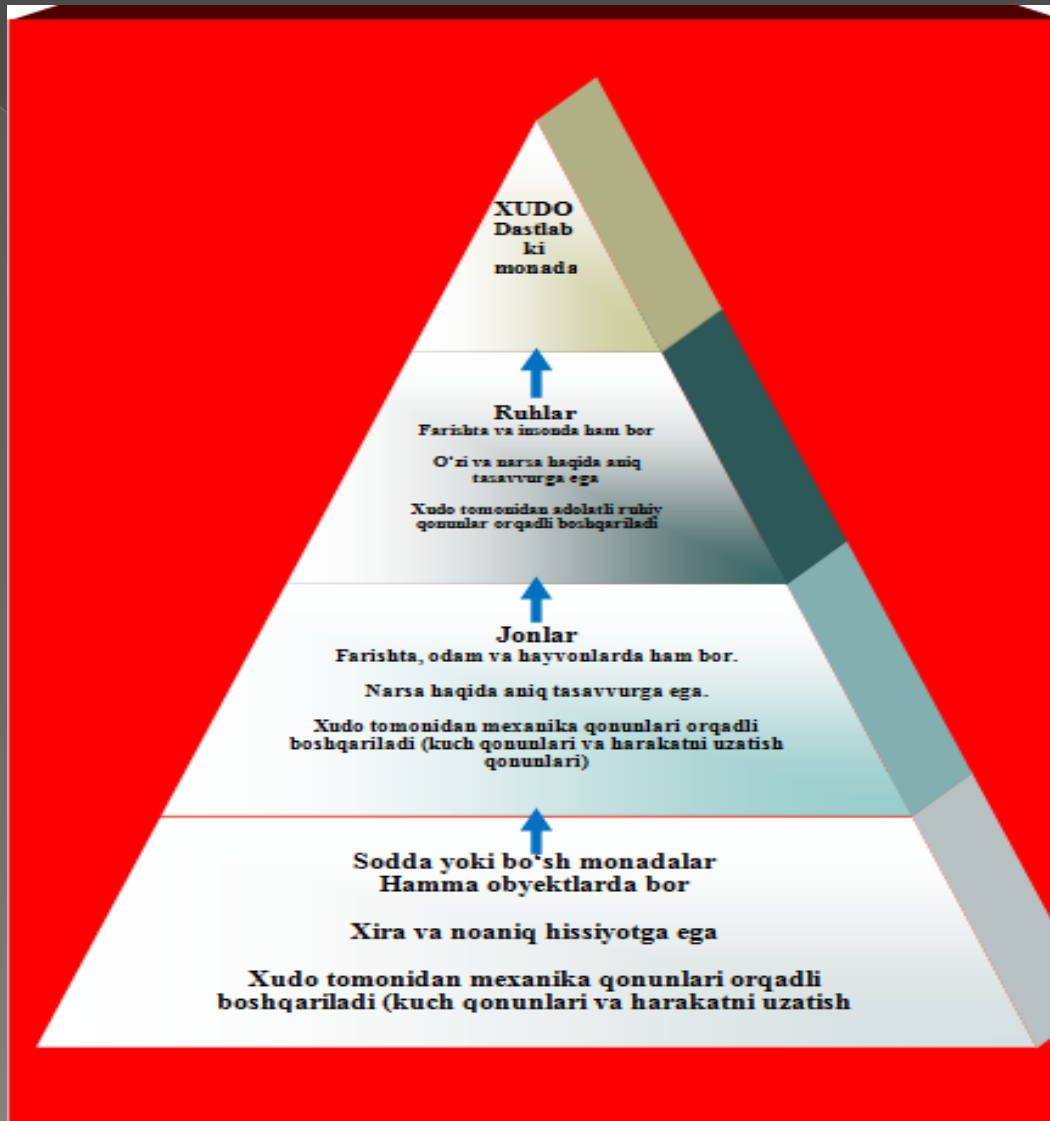
*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G'arb falsafasi tarixi. Darslik. – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 186.

↳ Leybnits falsafasining mag‘zi uning monadolar haqidagi ta‘limotida o‘z ifodasini topgan. Leybnits cheksiz ruhiy substansiyalar mavjudligini tan oladi. Ularni *monado* deb ataydi. Bu ta‘limot uning ko‘pchilik asarlarida, ayniqsa, “Monadologiya”sida ifoda etilgan. U monadolar mutlaq sodda, harakat qiluvchi kuch va mustaqillikka ega, har bir monado boshqa monadolardan farq qiladi, deb ta‘kidlaydi. Leybnits ta‘limaticha, moddiy substansiya ko‘lamga ega emas, o‘lik, tashqaridan harakatga keluvchi massadir, monadolar moddiy emas, ular ko‘lamga ham ega emas. Ular bo‘linmas, makon esa cheksiz bo‘linuvchidir. Monadolar makonga ham ega emas, fizik nuqtalar ham emas. Ularning tabiati sof ruhiy, ular harakatlantiruvchi kuchning markazidir. Monadolar “ilohiyot uchqunining” uzluksiz ajralib chiqishidan vujudga keladi. Ilohiy uchqun esa - birlamchi monado bo‘lib, u har qanday borliqning oxirgi asosidir.

Gotfrid Leybnits

1671-1716

Monadalar iyerarxiyasi*

*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G'arb falsafasi tarixi. Darslik. – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 195.

⌘ Leybnits ta'limoticha, monadolar o'z rivojlanish darajalariga qarab bir necha turlarga bo'linadi. Sodda monadolar, jon monadolari, ruh monadolari shular jumlasidandir. Sodda monadolar faqat xira tasavvurlarga ega bo'ladilar. Jon monadolari sezadilar va qayta ishlaydilar. Ruh monadolari tasavvurga ega bo'lgan ongli mohiyatlardir. Ular “odam” va “geniy” kabi o'xshatishni eslatadi. Monadolar tashqi dunyoga qaratilgan “ko'zgudan mahrumdirlar”. Leybnitsning ta'limoticha, har bir monado o'zicha bir dunyodir, har bir monado - o'z-o'ziga ega bo'lgan yagona narsadir. Mutlaq reallik faqat monadolarda va ularning tasavvurlarida mavjuddir. Materiya - bu xira tasavvurlarning qorishmasidir.

Gotfrid Leybnits

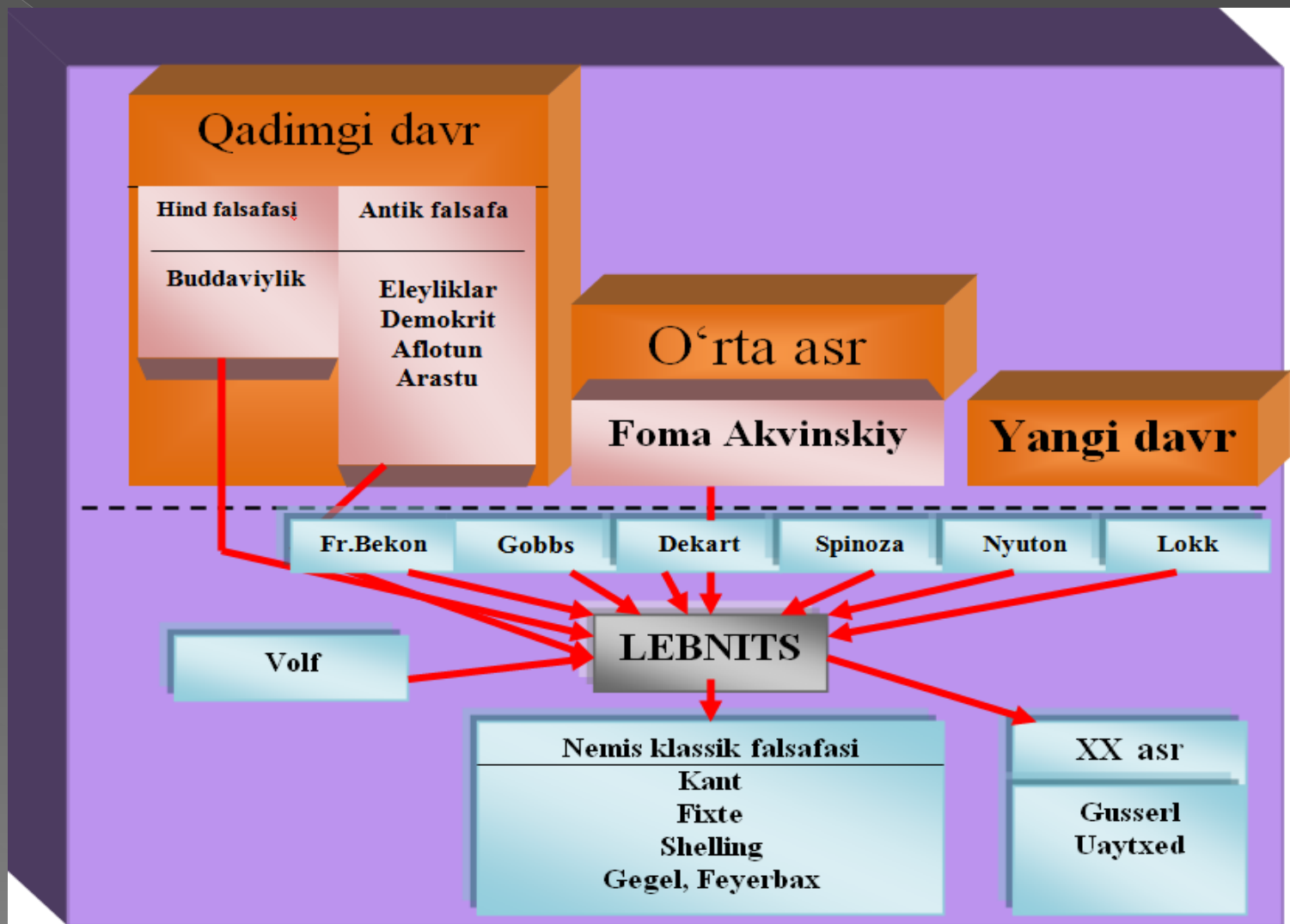
1671-1716

⌘ Leybnits o'zining bilish nazariyasiga ratsionalizm bilan birga empirizm elementlarini ham kiritadi. Uning fikricha, empirik yo'l bilan anglanmaydigan, aql haqiqatlari bilan birga tajriba yo'li bilan, induksiya yordami bilan aniqlanadigan dalillar haqiqati ham mavjuddir. Uning fikricha, aql haqiqatlariga mantiq va matematikaning hamma haqiqatlari kiradi. Dalil haqiqatlariga esa - tabiiy fan haqiqatlari kiradi.

Gotfrid Leybnits

1671-1716

Leybnits falsafasining ildizlari va ta'siri*

*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G'arb falsafasi tarixi. Darslik. – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 193.

Spinoza: bilish turlari*

<i>Bilish turi</i>	<i>Manbasi</i>	<i>Xususiyati</i>	<i>Bilish obyekt</i>
Fikr	Boshqa odamlardan eshitish orqali bilamiz	Deyarli noadekvat bilim; (masalan: xudojo'ylarga xos bo'lgan Muqaddas Kitobga murojaat qilish)	Erkin obyektlar
Hissiy bilish	Hissiyot	Qisman noadekvat; noaniq, xira, "betartib timsollar"	Muayyan narsalar va hodisalar (Halim, bu daraxt, bu yomg'ir); umumiy tushunchalar (daraxt, inson, yog'ayotgan yomg'ir)
Ratsional bilish	Tafakkur	Adekvat; ilmiy bilim, matematika va fizikaga xos bo'lgan, lekin boshqa fanlarga ham tegishli.	Miqdor, shakl va harakat g'oyalari; g'oyalar va ularning sabab-oqibatlarini o'rtasidagi zaruriy aloqalar.
Intuitiv bilish	Intuitsiya	Mutloq adekvat; aniq va lo'nda bo'lgan bilim; Xudo=Tabiat substansiyasidan kelib chiqadigan narsalarni ruhiyatini ko'ra bilish.	Narsa va hodisalarning mohiyati

*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G'arb falsafasi tarixi. Darslik. – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 191.

Nyuton: dinamika qonunlari*

<i>Dinamika qonunlari</i>	<i>Yaratilish tarixi</i>
Birinchi qonun (inersiya qonuni). Har qanday jism sokin holatda turadi yoki to'g'ri chiziq bo'ylab harakatga teng bo'ladi, qachonki unga ta'sir qiladigan kuch, uni joyidan qimirlatmaguncha.	Galiley va Dekart bu qonun ustida ishlaganlar, Nyuton uni aniqlashtirgan
Ikkinchi qonun. Jism massasiga teng keladigan kuch orqali ta'sir qilganda tezlik unga mos keladi, tezlik yo'nalishi kuch yo'nalishiga teng bo'ladi.	Galiley tomonidan ishlab chiqilgan.
Uchinchi qonun. Harakatga doimo aks harakat teng bo'ladi yoki boshqacha aytganda: ikki jismning bir-biriga ta'siri kattaligi va yo'nalishi bilan bir-biriga teng keladi.	Birinchi bor Nyuton tomonidan ishlab yaratilgan.

*Pulatova D., Ruzmatova G.M. G'arb falsafasi tarixi. Darslik. – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 197.

Nyuton: falsafiy mushohada qoidalari*

<i>Qoida mazmuni</i>	<i>Ontologik mazmuni</i>
1. Yaqqol boʻlib turgan tabiat hodisalarini tushuntirishda haddan ortiq sabablarni qidirishga hojat yoʻq (Okkam nayzalari)	Tabiatning oddiyligi: tabiat hech narsani oʻz-oʻzidan qilmaydi, kam narsani qilish uchun koʻp narsani ishlatishni hojati yoʻq; chunki tabiat sodda, ortiqchalikni yoqtirmaydi.
2. Yagona hodisalarni, imkoni boricha yagona sabablar orqali tushuntirishimiz zarur.	Tabiatning bir xilligi: tabiat turli hodisalardan oʻzini bir xil tutadi: oʻchoqdagi olov, quyosh nuri, inson va hayvon nafasi, shunga koʻra ularning sababi bir xil.
3. Tajribamiz doirasida jismlarning qadamma-qadam koʻpayib borishi yoki kamayib borishini biz universal deb bilishimiz kerak.	Tabiatning bir xilligi.
4. Tajribaviy falsafada umumiy induksiya orqali chiqarilgan hukmni haqiqat deb bishimiz kerak yoki haqiqatga juda yaqin boʻlishi mumkin; tasavvurdagi qarama-qarshi farazlarning mavjud boʻlishiga qaramay, agar boshqa hodisalar hali aniqlanmagan boʻlsa.	Tabiatning bir xilligi va soddaligi.

*Pulatova D., Ruzmatova G.M. Gʻarb falsafasi tarixi. Darslik. – Toshkent: EFFECT-D, 2021. – 496 b. – B. 199.

- XVII asr ratsionalistik metafizkasida matematik metodlar asosida falsafani aniq fan sifatida yaratishga urinishlar.
- «Birlamchi» va «ikklamchi» sifatlar aloqasi masalasining keng muhokama qilinishi.
- Falsafiy va xususiy-ilmiy bilimlarning chegaralanishi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

ADABIYOTLAR:

- Йўлдошев С., Усмонов М., Каримов Р., Қобулниёзова Г., Рузматова Г. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси.. Ўқув қўлланма. –Тошкент: Шарқ, 2002.
- Пўлатова Д., Рузматова Г. Ғарб фалсафаси. Ўқув қўлланма. –Тошкент: PREMIER-PRINT, 2011.
- Скирбекк Г., Гилье Н. Фалсафа тарихи. Ўқув қўлланма. –Тошкент: Шарқ, 2002.
- Фалсафа. Қомусий луғат /Қ.Назаров таҳрири остида. – Тошкент: ЎФМЖ, 2005.
- Паскаль Б. Мысли. Перевод О.Хомы. –М., 1994.
- Локк Д. Сочинения. в трех томах. –М., 1985.

**E'TIBORINGIZ UCHUN
RAXMAT!!!**